

УДК 39(477). Костомаров

ДУМОЗНАВЧА КОНЦЕПЦІЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Лілія ПІДГОРНА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000*

Розглянуто історіографію «думознавства» першої половини XIX століття. Простежено національне походження дум, їхню автентичність та оригінальність. Подано еволюцію записування та публікування текстів дум. Наведено дефініцію терміна «дума» у візії фольклористів першої половини XIX століття, особливо у Миколи Костомарова.

Ключові слова: «думознавство», жанр, тексти дум, думовий епос, дефініція, генетичний зв'язок.

Українське «думознавство» впродовж століть привертало до себе увагу як дослідників «минулих епох» [7; 14–21; 26], так і сучасних знавців пам'яток світової епічної традиційної культури [1–6; 8–13; 23–25; 27–29; 32; 34].

Безперечно, видатний історик Микола Костомаров не міг залишити поза увагою такого жанру національного епосу українців, як думи, що «своєю оригінальністю і характеристичною поетичною і музичною формою глибоко відрізняючись від поетичних стилів, що існують в усних літературах інших народів» [7, с. V]. Вказуючи на самобутність цього епічного жанру українського народу Софія Грица констатувала, що «цей жанр української епіки, з рештками давнього синкретизму, як і пов'язане з ним мистецтво кобзарів бандуристів та лірників, є цілком оригінальним у царині словесно-поетичного та музичного стилю українського ренесансу. Тож не випадково думи називають алмазом в короні волелюбного українського народу» [4, с. 105]. Адже саме жанр дум дає нам повне уявлення про сутність національного характеру, особливостей ментального коду. За влучним спостереженням Святослава Пилипчука, що окреслив «думознавчий» аспект дослідження у студіях, головню, Івана Франка, який зазначив, що «учений долучився до когорти тих дослідників, які переконливо засвідчили винятково національне походження дум, ствердили їх автентичність та оригінальність» [27, с. 259].

Про «особливості національної поетики дум» писав І. Франко у своєму ранньому відгуку «Сербські народні думи і пісні. Переклав М. Старицький». Ярослав Гарасим, студіюючи цю проблему, слідом за І. Франком, вказав на дві причини «виникнення чистої епіки у сербів і драматизованої ліро-епіки українців». «Перша полягає “в самім характері обох народів”», тобто в їхній національній ментальності, а друга причина викликана різницею у самому акті творення, у його часовій дистанції від зображуваних подій» [1, с. 105–106].

Розмірковування М. Костомарова про «унікальний жанр у світовому фольклорі – українські думи» (І. Денисюк) знайшли місце як у наукових статтях ученого «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в памятках южнорусского народного песенного творчества», «Историческая поэзия и новые ее материалы», так і у публікаціях фольклорних текстів і їхній інтерпретації у різних збірниках («Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (К., 1874–1875), «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским (1872–1878) (том III, IV і V вийшли під наглядом М. Костомарова), в упорядкованому Катериною Грушевською збірнику «Українські народні думи» (ДВУ, 1927).

Відомо, що термін «дума» вперше в літературі був вжитий у польських писаннях XVI століття. Катерина Грушевська детально простежила появу терміна «дума» і провела подальший «екскурс» в інтерпретації його у наукових працях учених [7, XIII].

Загальновідомим є той факт, що перші тексти дум опублікував князь Микола Цертелєв, при цьому зазначаючи, що «...у них видно поетичний геній народу, дух його, звичаї того часу, що описані у творі» [35, с. 3]. Однак, К. Грушевська першою поставила факт виходу збірки М. Цертелєва під сумнів, мотивуючи це тими аргументами, що існував рукописний збірник дум 1808 року (старша редакція – 1805 року, а авторство збірника приписували В. Ломиковському. «Р. 1870 серед знавців народньої пісенності з'явився рукописний збірник дум, списаний на папері з водяними знаками 1808 р. Згодом він був опублікований у цілості в праці П. Житецького, а слідом за його появою в “Кіевской Старине” Драгоманов у “Житю і Слові” оголосив, що свого часу бачив ще старшу редакцію сього збірника, списану ніби 1805 р. і за основоположника збирання вважати не Цертелєва, а Ломиковського» [7, с. XIX]. Далі К. Грушевська наполягала на ще ранішій даті історії дум – 1804. Важко погодитися з таким аргументом. Цей рік дослідниця пов'язувала з виходом у світ збірки билин і пісень Кірші Данилова «Древнія російскія стихотворенія», котре було присвячене поміщикові з Миргородщини – Дмитру Трошинському. Вважаємо, що це видання і ця посвята не може бути доказом початку історії українських дум. Хоча пісні зі збірника Кірші Данилова, за переконанням К. Грушевської, мали вплив на М. Цертелєва: «В своїй передмові Цертелєв називає думи (в заголовку названі “старинними малоросійськими піснями”) – “стихотвореніями” так само, як названі пісні збірки Кірші Данилова; се теж говорить нам про вплив їх на Цертелєва» [7, с. XXI].

Свого часу К. Грушевська писала ще про одну збірку дум під назвою «Повести малоросійскія» і намагалася простежити появу цього рукопису. Вона висунула припущення, і мабуть, не безпідставне, про те, що текстами із цього рукописного збірника користувався М. Костомаров, у процесі написання наукової праці «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества»: Час появи «Повістей малоросійських» дослідниця пов'язувала з

цією працею М. Костомарова: «Тут між іншим [йдеться про дослідження Костомарова “История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества”. – Л. П.] Костомаров публікував уривки дум з рукопису, який він одержав від А. А. Котляревського з правом використати його, але не друкувати в цілому» [7, с. XXI–XXII]. Ці тексти М. Костомаров згадував і в інших своїх працях: «Историческая поэзия и новые ее материалы» («Вестник Европы», 1874, кн. XI. – С. 596); «О воспоминаниях борьбы козаков с мусульманством в народной южнорусской поэзии», однак не цитуючи їх.

Дослідниця думового епосу К. Грушевська зазначала, що М. Драгоманов, готуючи до видання «Исторические песни малорусского народа», у 1871 році вів переговори з О. Котляревським (через А. Кістяковського), щоб той передав тексти дум, «мовляв одержані від Ів. Котляревського, автора “Наталки Полтавки”» [7, с. XXII]. Хочемо зробити тут суттєве застереження. Очевидно, помилилася К. Грушевська, маючи на увазі І. Котляревського. Час перемовин – 1871 рік, а І. Котляревський помер 1838 року. Швидше за все йшлося про Олександра Котляревського, котрий М. Драгоманову текстів не дав, «але в 1873 році Котляревський передав ті самі тексти Костомарову з тим, щоб Костомаров цитував їх, але не друкував у цілості в своїй “Історії Козачества”» [7, с. XXII].

Писала К. Грушевська про існування ще однієї копії текстів дум, котрі В. Антонович одержав від Маслова, українця з Москви, також із заборороною друкувати тексти. Дослідниця зробила такий висновок: «А. Котляревський мав збірку дум, з якої дав дві копії: одну Костомарову, другу Маслову, але без дозволу друкувати, а потім сю збірку і дозвіл друку на неї одержав П. Т. Житецький» [7, с. XXII].

Готуючи до друку збірку дум «Мысли о народных малорусских думах» (Київ, 1893), П. Житецький задекларував, що друкує рукопис, який «перше використав Костомаров» [7, с. XXII]. Зокрема М. Костомаров припускав, що рукопис, очевидно, написаний наприкінці XVIII або у першій половині XIX століття. Стосовно питання, чи зазнали тексти правок, думки самих учених розбіжні. К. Грушевська констатувала, що «копія Маслова, тексти Костомарова й тексти Житецького всі троє різнились дечим одно від одного, хоч ті різниці не були значні» [7, с. XXII]. А далі дослідниця схилилася до думки, що «певно існував один оригінал, з якого цитував Повісті Костомаров, а опублікував Житецький, і копія з нього – Маслова» [7, с. XXIV].

Перше науково-термінологічне визначення «думи» запропонував Михайло Максимович у своїй першій збірці «Малороссийские песни», що датована 1927 роком (хоча терміном «дума» послуговувалися уже К. Рилєєв і К. Бродзінський). Учений навів таку дефініцію «думи» як жанру української усної словесності: «Особенно замечательны думы – героические песнопения о былинах, относящихся преимущественно ко временам Гетманства – до Скоропадскаго. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами»; «Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю, либо лицу – в особенности Хмельницкому, Палію, Мазепе и другим»; «Сказания о частных домашних событиях у козаков, составляют переход от дум к

повествованіям вымышленным или балладам» [19, с. VI–VII]. Отже, М. Максимович акцентував на важливих чотирьох аспектах у підході до вивчення думового епосу:

- 1) це героїчні пісні;
- 2) їх виконують сліпці-бандуристи;
- 3) дума була присвячена чи то історичній події, чи історичній постаті;
- 4) перехід дум в інші жанри усної народної творчості.

Важко тут диференціювати термін «дума» з «історичною піснею», особливо у третьому і четвертому підходах у візії М. Максимовича. Адже і «історичні пісні – як і думи», «ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та історичні особи» [31, с. 170]. Однак Михайло Чернопиский, опираючись на розмірковування В. Антоновича і М. Драгоманова, що видали збірник історичних пісень, зазначив, що «термін історичні пісні» треба приймати ширше, як приймали його інші видавці. До всього ж історичні пісні відображають міжнародні стосунки з сусідніми народами, а тому їх доречніше вважати не просто історичними, а політичними» [31, с. 170].

Стосовно переходу дум в інші жанри української усної словесності, то тут теж почасти складно визначити: чи це історична, чи баладна пісня, адже вони мають з думами генетичний зв'язок. Визначаючи жанр того чи іншого твору, ми часто стикаємося з проблемою «розмитості критеріїв ідентифікації», через це потрібно виокремити домінуючу концепцію, яка найпредметніше зображує риси, що притаманні кожному жанрові. «Жанрова взаємодія та міграція мотивів, образів, символів ускладнює процес визначення того чи іншого фольклорного твору. Однак явище дифузії, характерне для усної народної словесності українців, сприяє живленню і оновленню жанрів завдяки трансформуванню традиційних художніх засобів та образної системи, утворенню нової сюжетної канви» [36, с. 58].

Критерії пізнавання дум М. Максимович поглибив у своїй передмові до збірки 1834 року. Порівняємо це визначення дум із попереднім: «Думи се співи, що належать виключно бандуристам. Від пісень відрізняються вони характером більш оповідальним або епічним і вільним розміром, зложеним з неозначеної кількості тонічних стоп, хоч часом (завдяки ліричному характерові української поезії) вони переходять у пісню. Тоді приймають і розмір означений, пісенний. Вірші майже всі римовані. Зміст здебільшого історичний» [21, с. 2].

Якщо у попередній дефініції дум М. Максимович акцентував, що виконавцями дум є «сліпці-бандуристи», котрих ще називають «малоросійськими рапсодами», то в подальших студіях учений продовжив цю думку, зауваживши, що це «виключно бандуристи».

За спостереженням К. Грушевської, що «думи належать професійним співакам – це помічення дав ростучий досвід збирачів» [7, с. XXXIX]. Адже від часу виходу однієї збірки пісень М. Максимовича до іншої були опубліковані записи Ізмаїла Срезневського в «Українському Альманасі» в Харкові, вийшла «Запорожская Старина» І. Срезневського, інші «збірки правда не багаті матеріалом, зате великі своїм впливом на дальшу історію видавання дум та їх досліджування» [7, с. XXXVIII].

Зокрема, М. Максимович наголошував на оповідальності, вільному розмірові думи з невизначеною кількістю стоп. Як і в попередній дефініції дум, наполягав на історичному змістові твору. Роздуми М. Максимовича про вільну форму дум співзвучні з поглядами І. Срезневського, видавця «Запорожской Старини», котрий зазначав, що «дума не пісня, хоч її співають під звуки бандури» [30, с. 127].

Нам видається цікавим зробити зіставлення дефініції думи як жанру у дослідженнях видатного історика М. Костомарова.

У своїй відомій історико-фольклористичній студії «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества», що була продовженням праці «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» М. Костомаров подав визначення дум: «Думи (у народі ця назва невідома) – такі народні твори майже завжди епічного змісту, які не співають, а речитують під звуки кобзи, бандури і ліри, що складає надбання не всього народу, а кобзарів, співаків, зазвичай сліпих, які ходять з місця на місце зі своїми інструментами і співають перед бажаними» [18, с. 693].

Кроком уперед у трактуванні дум у М. Костомарова було те, що думи «не співають, а речитують». Цього не було ні у І. Срезневського, ні у М. Максимовича, але це значно пізніше знайшло відображення у роздумах Філарета Колесси: «Свою віршову й музичною формою думи репрезентують тільки вищу стадію (ступінь) речитативного стилю, розвиненого вже давніше в голосіннях, із яких думи перейняли й деякі мотиви та поетичні образи» [14, с. 80–81].

Вершиною у розмірковуванні про жанрову специфіку дум стала остання збірка пісенності М. Максимовича, у котрій він вдався до філігранного визначення поетичної форми дум. На відміну від своїх попередніх міркувань, М. Максимович викристалізував і синтезував свої думки у царині «думознавства»:

- 1) професійний характер виконання дум;
- 2) їхнє тематичне розмаїття; вони мають не лише історичне зображення подій, а й морально-етичне спрямування;
- 3) типологічне зіставлення дум зі «Словом о полку Ігоревім».

Після цього порівняльного аналізу дум і «Слова о полку Ігоревім» Федір Буслаєв схвально відгукнувся на роботу такого характеру. За влучним спостереженням скрупульозної дослідниці дум К. Грушевської «Максимович спинився тільки на аналогії своєрідної поетичної будови дум і “Слова”, Буслаєв же звернув увагу на паралелізм епічних виразів у всіх сих пам’ятках південно-руської літератури. Але для історії досліду дум се порівняння було важно не так з теоретичного боку, як передусім тому, що давало авторитету і поваги сьому родові української поезії, зв’язуючи його з такою старою і цінною пам’яткою» [7, с. XLVI]. На думку сучасного дослідника Василя Івашківа, «...українські дослідники (зокрема, М. Максимович, П. Куліш, М. Возняк та інші) навіть пропонували назвати думою “Слово о полку Ігоревім”» [10, с. 173].

Отже, «думознавчий» аспект дослідження у першій половині XIX століття можемо окреслити такими напрямними:

- 1) видання збірників пісень з текстами дум (М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський);
- 2) осмислення ученими дефініції дум – цього унікального і неповторного явища в історії української науки про народну словесність (М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров);
- 3) вплетення у канву фольклористичних студій текстів дум (М. Костомаров);
- 4) типологічне студіювання дум у контексті чи то інших фольклорних жанрів, чи літературних пам'яток;
- 5) морально-етична спрямованість дум.

Список використаної літератури

1. *Гарасим Я.* Іван Франко як дослідник дум / Ярослав Гарасим // Українське літературознавство. – 2001. – Вип. 64. – С. 103–109.
2. *Грица С. И.* Дума / С. И. Грица // Восточно-славянский фольклор : Словарь научной и народной терминологии / редкол. : К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. – Минск, 1993. – С. 65–67.
3. *Грица С.* Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум / С. Грица // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 28–37.
4. *Грица С.* Про стильові нашарування в музиці дум / С. Грица // Фольклор у просторі та часі : вибрані статті. – Тернопіль : Астон, 2000. – С. 105–120.
5. *Грица С.* Українська пісенна епіка / С. Грица // Українці : історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 356–386.
6. *Грица С.* Трансмісія фольклорної традиції : етномузикологічні розвідки / С. Грица – К.; Тернопіль, 2002. – С. 101–197.
7. *Грушевська К.* Українські народні думи. – ДВУ, 1927. – Том перший корпусу / К. Грушевська // Грушевська К. Вибрані праці : у трьох томах / Катерина Грушевська ; [упоряд. та передм. С. Мишанича]. – Донецьк : Норд-прес, 2007. – 516 с.
8. *Дмитренко М.* Григорій Нудьга і дослідження українських народних дум (проблема дефініції жанру) / Микола Дмитренко // Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. 43. – С. 31–40. – Серія філологічна.
9. *Дмитренко М.* Українські народні думи: термін і дефініція / Микола Дмитренко // Міфологія і фольклор. – 2008. – № 1. – С. 20–28.
10. *Івашків В.* Іван Франко і сербські епічні пісні / Василь Івашків // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 27. – С. 171–176. – Серія філологічна.
11. *Кирдан Б. П.* Украинские народные думы (XV – начало VII в.) / Б. П. Кирдан. – М., 1962.
12. *Кирдан Б. П.* Украинский народный эпос / Б. П. Кирдан. – М., 1965.
13. *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум / Філарет Колесса; [підгот. до друку С. Й. Грица]. – К. : Наукова думка, 1969. – 591 с.
14. *Колесса Ф.* Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Львів, 1938.
15. *Колесса Ф.* Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів, похоронних голосень / Філарет Колесса // Записки НТШ. – Львів, 1920. – Т. 130–132.
16. *Колесса Ф.* Українські народні думи : перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів / Філарет Колесса. – Львів : Просвіта, 1920.

17. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверстування дум / Філарет Колесса // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 155.
18. Костомаров Н. И. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений : исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – СПб., 1906. – Т. 21. – Кн. 8.
19. Максимович М. Предисловие / М. Максимович // Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827.
20. Максимович М. Предисловие / М. Максимович // Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. – К., 1849. – Ч. 1.
21. Максимович М. Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем / М. Максимович. – М., 1834. – Ч. 1. – Кн. 1 : Украинские думы.
22. Мишанич С. В. Один із підрозділів українських народних дум / С. В. Мишанич // Мишанич С. В. Фольклористичні та літературознавчі праці : в 2 т. / С. В. Мишанич. – Донецьк : Донецький національний університет, 2003. – Т. 1.
23. Мишанич С. Нереалізований талант / С. Мишанич // Грушевська К. Вибрані праці : у 3 т. / К. Грушевська. – Донецьк : Норд-прес, 2007. – Т. 1.
24. Нудьга Г. Народний поетичний епос України / Г. Нудьга // Думи / Упорядкування текстів, вступ. стаття, приміт. та коментарі Г. А. Нудьги. – К. : Радянський письменник, 1969.
25. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі : у 2-х кн. / Г. Нудьга. – Львів, 1998. – Кн. 2.
26. Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської / В. Перетц // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 7.
27. Пилипчук С. Думознавство Івана Франка / Святослав Пилипчук // Українське літературознавство. – 2011. – Вип. 74. – С. 258–269.
28. Рильський М. Героїчний епос українського народу / М. Рильський. – К., 1955.
29. Романець О. Ще одна згадка про давню думу / О. Романець // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С. 59–62.
30. Срезневский И. И. Запорожская старина / И. И. Срезневский. – Харьков, 1833–1834. – Ч. 1–2. – (Т. 1. – Ч. 3).
31. Українська фольклористика : словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008.
32. Український героїчний епос (думи) : бібліографічний покажчик. Перелік архівних фондів / укладач І. Матяш; НАН України. Інститут археології. – К., 1995.
33. Франко І. Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.) / І. Франко // Зібрання творів : у 50-ти т. / І. Франко. – К., 1984. – Т. 42.
34. Церковняк О. До проблеми історизму дум (на матеріалі «Корпусу дум» Катерини Грушевської) / Олеся Церковняк // Вісник Львівського університету. – 2007. – Вип. 41. – С. 95–101. – (Серія філологічна).
35. Цертелев Н. Опыт собрания старинных малороссийских песней / Н. Цертелев. – СПб., 1819.
36. Шемберко Т. До питання дифузії та дефініції жанрів календарно-обрядового фольклору (на матеріалі досліджень Миколи Костомарова) / Шемберко Тетяна // Вісник Львівського університету. – 2007. – Вип. 41. – С. 53–60. – (Серія філологічна.)

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012

Прийнята до друку 20.04.2012

MYKOLA KOSTOMAROV'S CONCEPTION OF DUMA STUDIES.**Liliya PIDHORNA***Ivan Franco National University of Lviv,
1 Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000*

The article offers an overview of historiography of «duma studies» of the first half of the 19th century. The national origin of dumas, their authenticity and uniqueness are traced. The author voices a definition of the term of «duma» as viewed by the folklorists of the first half of the 19th century, especially by *Mykola Kostomarov*.

Key words: «duma studies», genre, duma texts, duma epos, definition, genetic relationship.

ДУМОВЕДЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА**Лілія ПИДГОРНА***Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000*

В статье рассмотрено историографию украинского «думоведения» первой половины XIX века. Исследовано национальное происхождение дум, их автентичность и оригинальность. Подана эволюция записывания и публикации текстов дум. Приведено определение термина «дума» в визии фольклористов первой половины XIX века, особенно у Николая Костомарова.

Ключевые слова: «думоведение», жанр, тексты дум, думовый эпос, дефиниция, генетическая связь.

